

Plaatsen waar de ziel kan rusten

Een kleine geschiedenis van protestantse militaire tehuizen in Nederlands-Indië/Indonesië, 1880-1950

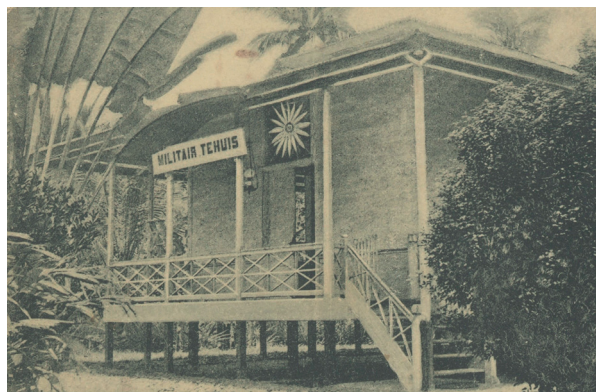
Koos-Jan de Jager MA - promovendus Vrije Universiteit Amsterdam

Inleiding

Verontrustende berichten drongen in de zomer van 1946 vanuit Indonesië door tot het Nederlandse thuisfront. Stoottroepcommandant majoor Arend Jan van Raalte schreef in *De Zwerver*, een blad voor oud-verzetsstrijders, dat de Nederlandse militairen “in de greep der morele inzinking” kwamen. De curve van geslachtsziekten steeg onrustbarend en “de morele bandeloosheid breekt steeds meer baan”, aldus Van Raalte.¹ Een week later, op 20 juli 1946, klonken dezelfde berichten in het KRO radioprogramma *Het Lichtbaken*. De populaire katholieke radioredenaar Henri de Greeve citeerde uit brieven van militairen dat het “zedelijk peil” van de militairen in Indië diep was weggezakt. Een militair schreef hem “dat er wel tien barakken waren, die vol lagen met jongens die aan geslachtsziekten lijden.” Militaire instructeurs adviseerden hun gehoor niet alleen te genieten van de natuur, “maar ook van de vrouwen die in Indië woonden, want die zijn prima.”² Alhoewel de berichten over de seksuele ontsporingen door de militaire autoriteiten werden ontkend, wisten de militaire geestelijke verzorgers wel beter. Een legerpredikant schreef: “Het is de naakte waarheid dat veel christelijk opgevoede jonge mannen zich hier aan God noch gebod iets laten gelegen liggen.”³

Over de oorzaak van de seksuele problemen verschilden de meningen nauwelijks. Een militair moet iets te doen hebben in zijn vrije tijd, zo schreef Van Raalte. Film, muziek, sport en spel waren noodzakelijk “om het bezoek aan de kampong te voorkomen en te beletten”. Militairen hadden een tehuis nodig waar sfeer en gezelligheid heerste. Niets van dat al. “Er is niets,

totaal niets. Alleen één grote leegte, waar de soldaat in weg kan zinken.”⁴ Ook De Greeve onderstreepte zowel de noodzaak van goede vrijetijdsbesteding als die van behoorlijke geestelijke verzorging. Militairen konden niet “als aas ten prooi aan de verveling” worden gegooid, maar hadden geestelijke leiding nodig. Maar wat was een aalmoezenier “zonder een doelmatig en royaal ingericht tehuis”? Hij riep daarom het Nederlandse volk op om zich in te zetten voor het zedelijk en geestelijk welzijn van de militairen overzee. “Geef ze goede, gezellig ingerichte tehuizen en cantines.”⁵ De grote zorgen over het morele en geestelijke verval in de Nederlandse kerken en samenleving leidden in de zomer van 1946 tot actie. De opbouw van troepen ging gelijk op met een grootschalige expansie van burgerlijke initiatieven in de krijgsmacht. Veel van die initia-

Het tehuis van de Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Ned. Indië in Padang, z.d.

Nationaal Militair Museum (NMM), Soesterberg.

¹ *De Zwerver*, 13 juli 1946. Van Raalte schreef het stuk onder zijn verzetsnaam Max.

² Gepubliceerd in: *Lichtflitsen*, 3 augustus 1946.

³ Geciteerd in: Annegriet Wietsma en Stef Scagliola, *Liefde in tijden van oorlog. Onze jongens en hun verzwegen kinderen in de oost* (Amsterdam 2013) 71.

⁴ *De Zwerver*, 13 juli 1946.

⁵ *Lichtflitsen*, 7 september 1946.

tieven droegen een kerkelijk karakter. Vanuit een menigeling van missionaire, moraliserende en patriottische motieven richtten thuisfrontorganisaties zich op het versterken van het morele en godsdienstige welzijn van de Nederlandse krijgsmacht.⁶ Het openen en onderhouden van de militaire tehuizen was een belangrijk onderdeel van het werk van deze thuisfrontorganisaties. In de jaren tussen 1945 en 1950 openden in Indonesië tientallen tehuizen van katholieke, protestantse of algemene signatuur hun deuren.

Deze tehuizen stonden in een lange traditie, die teruggaat tot het einde van de negentiende eeuw. Vanaf dat moment zetten diverse christelijke organisaties zich in voor het morele en geestelijke welzijn van de militairen van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL). Deze organisaties waren veelal nauw verbonden aan de militaire geestelijke verzorging, maar stonden organisatorisch los daarvan.⁷ Ook binnen de krijgsmacht zelf werd aandacht besteed aan de moraal van militairen, onder meer door zedenkundige boeken.⁸ In de militaire geschiedschrijving is weinig aandacht geweest voor deze tehuizen, hun doelstellingen en hun functioneren in de praktijk.⁹ Dit artikel beschrijft de geschiedenis van één van die organisaties: de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië (hierna *СМВ*).¹⁰ Deze organisatie, opgericht als Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Nederlandsch-Indië, richtte zich sinds 1891 op de stichting en exploitatie van protestants-christelijke militaire tehuizen in de kolonie. Hun geschiedenis is een verhaal van christelijk idealisme in het harde leven in het koloniale leger.

Evangelisatie in Harderwijk

De wortels van de Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Nederlands-Indië liggen in Harderwijk. Daar was vanaf 1814 het Koloniaal Werfdepot gevestigd, de plaats waar troepen voor het KNIL werden verzameld en opgeleid. De koloniale troepen stonden

slecht bekend. Het Werfdepot werd beschouwd als het "riool van Europa", de plaats waar avonturiers, criminelen en deserteurs uit andere legers zich verzamelden om uitgezonden te worden. Bij de Harderwijker burgers waren de militairen niet welkom, waardoor ze aangewezen waren op bordelen en kroegen.¹¹ De troepen in Nederlands-Indië stonden niet veel beter bekend. Het overmatige drankgebruik en het kazerneconcu-binaat – het ongetrouwd samenleven van militairen en Indische vrouwen in de kazernes – waren christelijk Nederland een doorn in het oog. Een KNIL-officier vatte het publieke beeld aardig samen, toen hij schreef dat koloniale militairen in de ogen van Nederlanders "zedeloze, eer- en plichtvergetende, ontaarde heidenen" waren.¹² Het officierenkorps voelde zich echter nauwelijks verantwoordelijk voor het zedelijke en godsdienstige leven in de kazernes en lieten hun manschappen over aan zichzelf.

Hendrik ten Kate, hervormd predikant in Harderwijk, zag de situatie in de kazerne met lede ogen aan en wilde iets voor de militairen doen. Maar hoe? In de kazerne mocht hij als predikant niet komen, en de militairen kwamen niet in de kerk of het militaire tehuis. Dat tehuis was in 1883 geopend om militairen een christelijk verblijf te bezorgen en hen in aanraking te brengen met het Evangelie. Maar wat als de militairen niet uit zichzelf kwamen? Na een jaar kreeg hij alsnog toegang tot de kazerne en het militaire hospitaal en zocht de militairen op met het Evangelie. Een tijd later nodigde hij de middernachtzendingen Johannes van der Steur en Gerard Veldhuysen, die in Amsterdam hun sporen hadden verdiend in de strijd tegen prostitutie en drankmisbruik, uit in Harderwijk. Zij gingen op straat in gesprek met de koloniale militairen en trachten hen af te houden van het bezoeken van bordelen en cafés. Dat was een glorie-tijd, zo schreef Ten Kate twintig jaar later. Het militaire tehuis in Harderwijk zat elke avond overvol en de bordelen deden slechte zaken.¹³

⁶ J.W.M. Schulte, 'Soldaten, legerleiding en thuisfront: een belangengemeenschap onder een ongelukkig gesternte', in: G. Teitler en P.M.H. Groen (red.), *De politionele acties* (Amsterdam 1987) 29-43; Marleen van den Berg en George Harinck (red.), *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië, 1945-1950* (Hilversum 2018).

⁷ Zie o.a.: A.J. Donckers, *God bij het leger in de kolonie. Een geschiedenis van het pastoraat als geestelijke verzorging in Nederlands-Indië, 1807-1950* (Budel 2004).

⁸ Zie hierover: Louis Ph. Sloos, *Gewapend met kennis. 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland* (Nijmegen 2012) hoofdstuk 11.

⁹ Vgl. C. Houtman, 'Het Tehuis voor Militairen te 's-Gravenhage. Een kwart eeuw protestantse evangelisatie onder de Haagse miliciens (1867-1893)', *Mars et Historia* 54:3 (2020) 12-17.

¹⁰ Deze organisatie heet nu Stichting Christelijke Hulpverlening Militairen Overzee (www.schmo.nl). Het onderzoek voor dit artikel is mede mogelijk gemaakt door deze stichting.

¹¹ Martin Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst, 1814-1909* (Amsterdam 1992) 203; Vilan van de Loo, *Johannes 'Pa' van der Steur (1865-1945). Zijn leven, zijn werk en zijn Steurtjes* (Den Haag 2015) 30-31.

¹² Geciteerd in: Donckers, *God bij het leger in de kolonie*, 28.

¹³ *Na twintig jaren. Christelijke Militairen Bond voor Oost- en West-Indië 1891-1911* (Neerbosch 1911) 17-18; Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 210.

Pannenkoeken eten in het Christelijk Militair Tehuis te Meester Cornelis, 1934. Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag.

De inspanningen van Ten Kate, Van der Steur en Veldhuysen passen in het bredere christelijke beschavingsoffensief in de tweede helft van de negentiende eeuw. Vanuit een christelijk en sociaal idealisme richtten christenen uit de hogere standen zich op de verheffing van het gewone volk. Daarbij hoorde niet alleen het bestrijden van prostitutie, drank en armoede, maar ook het verspreiden van het Evangelie en de christelijke moraal. De Middernachtzending, in 1888 opgericht door de bekende dominee Hendrik Pierson, was een kenmerkende exponent hiervan en richtte zich op de nachtelijke bestrijding van bordeelbezoek.¹⁴ In die christelijke opwekkingsbeweging kwam ook de koloniale militair in het vizier, en niet alleen bij de protestanten. In 1856 was in Bergen op Zoom door de katholieke onderofficier Jozef Henricus Legge een Militair Geestelijk Verbond opgericht, waarbij katholieke militairen zich verplichtten te leven volgens de katholieke zeden en het geloof te verspreiden binnen de krijgsmacht. Militairen en burgers bonden dus gezamenlijk de strijd aan met zedeloosheid, vloeken en dronkenschap in het leger en christelijke militaire tehuizen vormden een belangrijk wapen in die strijd. Ondanks het feit dat er in Harderwijk resultaten geboekt werden, was Ten Kate niet tevreden. Zeker, militairen kregen door het evangelisatiewerk “een diepen indruk van de liefde van Christus”. Maar het grote probleem was, dat zij vertrokken naar Nederlands-Indië.

Waar zouden ze dan terecht komen? “Wie zou zich in Indië hunne belangen aantrekken? Waar zouden zij den Christelijken omgang vinden, waaraan ze zoozeer behoefte hadden?”¹⁵ Ten Kate was ervan overtuigd dat er in Indië iets moest gebeuren, anders zou het werk in Harderwijk nutteloos zijn. Daarom richtte hij in 1891 met enkele anderen de Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Nederlandsch-Indië op. Hij zag het als zijn christenplicht om zich te bekommeren over het lot van de KNIL-militairen. Deze mannen maakten zich inderdaad schuldig aan “vreeselijke zonden”, maar waren daarmee niet reddeloos verloren. De Vereeniging stelde zich daarom tot doel zoveel mogelijk steun te verlenen aan initiatieven voor het welzijn van koloniale militairen, “en tevens personen uit te zenden met de opdracht om aan de militairen het Evangelie te brengen.”¹⁶

Naar Nederlands-Indië

Nu de doelen geformuleerd waren, wilden Ten Kate en zijn Vereeniging een evangelist uitzenden naar de kolonie om te evangeliseren in het KNIL. Johannes van der Steur was een goede kandidaat voor deze taak en werd benoemd als eerste evangelist. Door onenigheid met het bestuur vertrok hij echter niet namens de Vereeniging, maar namens de gemeente van Zevendedags Baptisten in Haarlem naar Nederlands-Indië.¹⁷ Ten Kate moest op zoek naar een andere militaire evangelist. Hij vond die in zendeling Otto Heller, die gereedstond om als zendeling naar Salatiga (Midden-Java) te vertrekken. Hij kreeg van de Vereeniging een jaarlijkse toelage van 500 gulden mee, waarmee hij naast zijn werk als zendeling zijn huis moest openstellen voor de koloniale militairen. In de jaren die volgden werd het evangelisatiewerk stapje voor stapje uitgebreid, vooral via zendingen die naast hun werk onder de Indische bevolking zich bezighielden met het KNIL.¹⁸

In de praktijk bleek al snel dat christelijke militaire tehuizen een onmisbaar middel waren voor het evangelisatiewerk. Heller kon in Indië voortbouwen op de ervaring van eerder werk onder militairen. In 1880 had de Duitse zendeling Johann Wilhelm Dornschaft in Padang als eerste een tehuis voor militairen geopend. Aanvankelijk ontvingen hij en zijn vrouw enkele KNIL-militairen thuis, maar naarmate het bezoekersaantal groeide, richtte Dornschaft een deel van de school in als militair

¹⁴ Zie uitgebreid in Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam 2009).

¹⁵ H. ten Kate, *Na tien jaren. Terugblik op den arbeid der Vereeniging voor Evangelisatie onder de militairen in Nederlandsch-Indië* (Hilversum 1901) 2.

¹⁶ H. ten Kate, *Evangelisatie onder de militairen in Indië* (1894, z.p.).

¹⁷ Van de Loo, *Johannes 'Pa' van der Steur*, 24-27.

¹⁸ Ten Kate, *Na tien jaren*, 3-4.

tehuis. Daar waren de militairen iedere avond welkom. Hij voerde gesprekken met de bezoekers, gaf hen goede raad of schreef brieven naar huis en bezocht hen in de gevangenis of hospitaal. In zijn zendingskerkje hield hij kerkdiensten. Met zijn werk legde Dornsaft de basis voor de latere militaire tehuizen. Het tehuis moest zoveel mogelijk op een gezin lijken: een gezellige plaats waar militairen zich thuis voelden. Een militair tehuis was geen alternatief koffiehuis waar bezoekers in- en uitliepen, maar vormde een gezin. Latere tehuizen kregen dus niet voor niets een huisvader en een huismoeder. Er was sprake van regelmaat en gezamenlijkheid: net als in een Nederlands gezin aten de militairen samen, op geregelde tijden. Gezamenlijk zingen, Bijbellezende en bidden werden eveneens vaste onderdelen van de activiteiten in de tehuizen.

Otto Heller opende in Salatiga, in navolging van Dornsaft, een militair tehuis. Na een klein begin, er kwamen aanvankelijk slechts vijf militairen, groeide zijn publiek langzaam. In 1894 schreef hij vol trots dat er maar liefst zestig KNIL-militairen aanwezig waren geweest op de kerstviering. Onder de grote kerstboom, opnieuw een teken van huiselijkheid, luisterden zij "met grote opmerkzaamheid en diepen ernst" naar het Kerstevangelie. Iedere week hield hij een bijbelbespreking, waarop vragen van militairen werden behandeld. Heller hield zijn bezoekers voor om te breken met borddeelbezoek en dronkenschap, die hij vanuit christelijk oogpunt als grote zonden beschouwde. Niet alle militairen slaagden daarin. Over een wachtmeester schreef Heller: "hij houdt, helaas!, teveel van de Javaansche vrouwen. Niettegenstaande de beste voornemens is hij niet sterk genoeg om de verzoeking te weerstaan. De Heer zal hem nog door diepe wegen moeten leiden."¹⁹

Van evangelisatie naar tehuizen

Na het aarzelende begin in 1891, groeide het werk van de Vereeniging snel. Nieuwe evangelist-huisvaders werden uitgezonden en het aantal militaire tehuizen steeg. Ook de inkomsten van de Vereeniging, duizenden gulden werden opgehaald bij Nederlandse burgers, groeiden. Hierdoor konden huisvaders worden aangesteld die zich alléén richtten op de bezoekers van de militaire tehuizen. De groei van het werk betekende wel het verlies van een deel van de oorspronkelijke huiselijkheid. Koffie, thee of sigaren konden door het groeiende aantal bezoekers niet meer gratis worden verstrekt. In 1911, twintig jaar na de oprichting van de Vereeniging, waren

Het tehuis van de Vereeniging voor Evangelisatie onder de Militairen in Ned. Indië in Soerakarta, z.d.

NMM, Soesterberg.

er zeventien tehuizen verspreid over de Indische archipel in bedrijf. In dat jaar trok de Nederlandse Militairen Bond, die sinds 1885 tehuizen in Indië runde, zich terug uit het koloniale werk. Voor de Vereeniging was het tehuizenwerk inmiddels uitgegroeid tot kernactiviteit. Daarom werd besloten tot een naamswijziging: voortaan zou de Vereeniging door het leven gaan als de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië. In de doelstelling kregen de oprichting en instandhouding van christelijke militaire tehuizen een kerntaak toegewezen in het bevorderen van de "godsdienstige en zedelijke belangen" van het Indische leger.²⁰ KNIL-officieren keken positief naar het werk in de militaire tehuizen. Een leger van "drinkende, vloekende, in ontucht en allerlei ruwheid levende lieden", was immers niet in staat om de militaire taken uit te voeren. Ieder initiatief om het morele peil onder de militairen te verhogen, werd door officieren daarom positief ontvangen. De stichting van het christelijke militaire tehuis Wilhelmina in Kota Radja (Atjeh) is een uitstekend voorbeeld van de steun die de CMB tot het hoogste niveau ontving. In Kota Radja, het centrum van de Nederlandse militaire macht tijdens de langdurige en bloedige Atjeh-oorlog, werd in 1896 door ds. Christiaan Mari van Oosterzee een militair tehuis gesticht. Daarvoor kreeg hij, naast 12.000 gulden uit Nederland, hulp van de latere minister-president Hendrikus Colijn, die op dat moment als officier in het KNIL diende.²¹

¹⁹ Geciteerd in: Ten Kate, *Evangelisatie*, 7.

²⁰ *Mededelingen van de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië* (december 1925) 3.

²¹ Ten Kate, *Na tien jaren*, 7.

Ook oud-gouverneur generaal Jo van Heutsz uitte bij het twintigjarig jubileum in 1911 zijn grote waardering voor het werk in de tehuisen.²² Tijdens zijn periode als KNIL-officier in Kota Radja was Van Heutsz veel in aanraking gekomen met Jan Weber en diens vrouw, het beheerdersechtpaar van tehuis Wilhelmina. Zij stonden dag en nacht klaar, niet alleen voor het werk in het tehuis, maar ook om in het hospitaal gewonde militairen geestelijk bij te staan “als zij, getroffen door het lood of zwaard des vijands, dan wel aangetast door ziekte, ver van familie en vrienden, met den dood worstelden.”²³

Het moge duidelijk zijn: de tehuisbestuurders stonden zonder meer achter de Nederlandse koloniale oorlogsvoering, net als de legerpredikanten en legeraalmoezeniers overigens. In de publieke uitingen van de Vereniging is de bloedige koloniale oorlog ver weg: de brochures vertellen vooral aandoenlijke bekeringsverhalen om de grote betekenis van de tehuisen aan het Nederlandse thuisfront te illustreren. Eén van die verhalen speelde zich af in het tehuis van Kota Radja. Daar lagen enkele militairen geknield te bidden voor een van hun kameraden, die had besloten niet meer naar het tehuis te komen. De volgende dag kwam de betreffende militair naar het tehuis en vroeg aan de huisvader of er voor hem was gebeden. Na een bevestigend antwoord, barstte de fuselier in een hartstochtelijk snikken uit: “Ik dacht het wel”, riep hij, “gisterenavond stond ik voor een bordeel, doch ik kon den drempel niet overschrijden, het was als hielden Gods Engelen mij terug.”²⁴

Militaire tehuisen in de praktijk

In allerhande publicaties van de CMB treffen we vergelijkbare verhalen aan als die van de fuselier die door engelen werd weerhouden om het bordeel te bezoeken. Een ander verhaal vertelt over een vrome militair die het tehuis veelvuldig bezocht om daar op een rustig plekje tot God te bidden om moed voor het overwinnen van zijn angst. In een volgende actie wierp hij zich moedig voorop in de strijd waarin hij werd gedood.²⁵ De verhalen hadden niet alleen tot doel om op te wekken tot een deugdzaam leven, Bijbellezende en gebed, maar waren eveneens nodig om fondsen te werven om de organisatie draaiende te houden. Naast overheids-

Een groep bezoekers van het Tehuis voor Militairen te Kota Radja, z.d.

NMM, Soesterberg.

steun, in 1926 subsidieerde en bouwde het KNIL een tehuis in Bandung voor het bedrag van 10.000 gulden, was de CMB aangewezen op particuliere giften. Daarvoor werden in Nederland, onder meer door lokale afdelingen, acties op touw gezet, zoals de verkoop van “weldadigheidszegels” in 1935.

Wat gebeurde er in de praktijk met deze gelden? Vanaf de eerste tehuisen stelden Ten Kate en zijn opvolgers hoge eisen aan de inrichting en activiteiten in de tehuisen. Die moesten aantrekkelijk zijn voor de militairen en een goed alternatief bieden voor “zondig vertier”. Een verslag uit het tehuis in Bandung beschreef hoe de militairen in het tehuis timmerden, cursussen in moderne talen, rekenen of boekhouden volgden of kranten, tijdschriften en boeken lezen. Op sommige zondagmorgens, niet tijdens de kerkdienst natuurlijk, werden schietoefeningen met de windbuks op de schietbaan georganiseerd.²⁶ Andere tehuisen organiseerden toneel, zang, sportwedstrijden of excursies in de omliggende omgeving. Al deze activiteiten richtten zich erop dat de militair zijn vrije tijd, vanaf ‘s middags vijf uur en de hele zondag, op een zinvolle en gepaste christelijke wijze kon doorbrengen.²⁷ Naast activiteiten waren orthodox-christelijke militairen op zoek naar “een plaats waar wij rustig in onzen Bijbel kunnen lezen en kunnen bidden”²⁸ Het bieden van die rust kan, nog

²² Zie over Van Heutsz: Vilan van de Loo, *Uit naam van de majesteit. Het leven van J.B. van Heutsz 1851-1924* (Amsterdam 2020).

²³ *Na twintig jaren*, 12-13.

²⁴ *Na twintig jaren*, 60-61.

²⁵ *Extra Mededelingen van de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië* (december 1925) 6-7.

²⁶ *Verslag van het Tehuis voor Militairen* (Bandung 1912).

²⁷ Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag, Archief Christelijke Militairen Bond voor Oost- en West-Indië (nummer toegang 028) (hierna Archief CMB), inventarisnummer 59: Brochure *De Nood der Christelijke Militaire Tehuisen* (1939) 5.

²⁸ *Na twintig jaren*, 30.

Een Christelijk Militair Tehuis, ca. 1930.
Nationaal Museum van Wereldculturen.

vóór het aanbieden van allerlei ontspanning, gelden als het hoofddoel van de tehuizen. Militairen konden niet alleen lichamelijk of psychisch uitrusten, maar het doel was bij uitstek religieus. Niet voor niets schreef het mededelingenblad: de tehuizen zijn "plaatsen waar de ziel kon rusten".²⁹

De CMB-tehuizen waren bedoeld voor alle protestantse KNIL-militairen. Zowel Nederlandse als Indische christelijke militairen bezochten de tehuizen. Op sommige plaatsen werden tweetalige kerkdiensten of activiteiten georganiseerd. Militairen die niét naar de tehuizen konden komen, werden overigens niet geheel vergeten. Vanuit de tehuizen werden grote hoeveelheden lectuur, traktaten of christelijke scheurkalenders verspreid voor de militairen in hospitalen en op buitenposten.³⁰ Ondanks de veelvuldige positieve verhalen, was er altijd sprake van concurrentie met andere tehui-

zen. Van de katholieke tehuizen hadden de orthodoxe protestanten weinig te vrezen, des te meer moesten zij zich verhouden tot de tehuizen van de internationale Young Men's Christian Association (YMCA). Die tehuizen waren expliciet gericht op het gehele leger, zonder onderscheid van religieuze overtuiging en wilden de militairen opvoeden tot "burger-jonge-mannen". In de grote garnizoenssteden bestonden deze tehuizen naast elkaar, waardoor het gevaar van overlap of concurrentie aanwezig was. Naast deze concurrentie was er eveneens op vele plaatsen sprake van spot of kritiek. In 1898 werden militairen die in Fort de Kock het christelijke militaire tehuis wilden bezoeken uitgescholden door hun kameraden voor: "militair-tehuis-loopers", "fijnen" of "chocoladedrinkers". De commandant greep in en verbood de tehuizen te bespotten.³¹

Ondanks de tegenwerking of kritiek speelde het tehuis tot het uitbreken van de oorlog met Japan in 1941 een belangrijke rol in het leven van orthodox-protestantse militairen. Zij waren daar veel te vinden, ontmoetten daar vrienden en vonden daar geestelijke steun.³² Kranten maakten in oktober 1940 melding van de opening van een christelijk tehuis voor "inheemse militairen" in Malang. De openingsbijeenkomst was een uitdrukking van de nauwe band tussen christendom, KNIL en het huis van Oranje. Aan de muur hing een groot portret van koningin Wilhelmina, de dominee hield een uitgebreide toespraak en de bijeenkomst werd afgesloten met gebed en het zingen van het Wilhelmus.³³ Eind december 1942, dus al na de oorlogsverklaring aan Japan, vierden militairen in Salatiga gezamenlijk het kerstfeest, waar zij werden toegesproken door de legerpredikant en plaatselijke commandant.³⁴

Moeizame wederopbouw

De Japanse bezetting van Nederlands-Indië in 1942 betekende het voorlopige einde van de militaire tehuizen. Toen het Nederlandse CMB-bestuur na de bevrijding de balans opmaakte, bleek er weinig over van het vooroorlogse netwerk van tehuizen. Alle tehuizen waren geplunderd of verwoest, bibliotheken en meubilair waren grotendeels verdwenen. Bestuursleden en beheerders van de tehuizen waren omgekomen tijdens de oorlog of repatriëerden. Het scheen, kortom, "een hopeloze onderneming, het tot de grond toe afge-

²⁹ Mededelingen (december 1925) 5.

³⁰ Na twintig jaren, 38.

³¹ Dagblad van Zuidholland, 3 november 1898.

³² Vgl. de ervaringen van Henk Navest in: Art de Vos, *Gordel van geweld. Overleven in Indië, een familiechroniek* (Schiedam 2018).

³³ De Indische Courant, 4 november 1940.

³⁴ Bataviaasch Nieuwsblad, 28 december 1941.

broken werk weder op te bouwen”, aldus een terugblik in 1949.³⁵ Tegelijkertijd was het bestuur ervan overtuigd dat er, nu er grote aantallen oorlogsvrijwilligers en dienstplichtige militairen naar ‘de Oost’ vertrokken, meer werk was dan ooit. Er moest iets gebeuren, want vanuit de krijgsmacht of regering gebeurde niet zoveel. Geen wonder, zo schreef CMB-secretaris Dirk van Reenen in juli 1946, dat veel militairen “in een toestand van morele depressie verkeerden en er nog maar weinig over is van het enthousiasme, waarmee zij zich, onmiddellijk na de bevrijding, vrijwillig voor den dienst in Indië aanmeldden.”³⁶

Even daarvoor, op 24 april 1946, was een eerste stap gezet met de heropening van het tehuis in Batavia. Dankzij de inzet van legerpredikant ds. Gerben Jan Sybesma was het meubilair teruggebracht naar het leeggeplunderde tehuis. Alhoewel een subsidieaanvraag bij de legercommandant niets opleverde, brachten particuliere giften en een collecte in de protestantse kerken van de stad de benodigde financiële middelen binnen. Na de opening van het tehuis ging het plaatselijke tehuisbestuur onverdroten voort. Het tehuis werd verder opgeknapt en allerlei activiteiten werden georganiseerd. Met regelmaat werden gezellige middagen en avonden georganiseerd voor “de vermoeide, teleurgestelde en soms overspannen mannen”. Op het programma stonden pianomuziek, declamaties en voordrachten of allerlei spelletjes. De legerpredikant was geregeld aanwezig in het tehuis en maakte gelegenheid voor persoonlijke gesprekken. Aan het buffet werden limonadesiroop, koffie en thee verkocht. Er was groei merkbaar, en “de mannen zijn er zoo dankbaar voor”.³⁷

Naast de materiële moeilijkheden om het tehuis in te richten, was de concurrentie met andere militaire tehuizen in de periode na 1945 een stuk groter dan voorheen. In Nederland probeerde een groep invloedrijke theologen en politici een ‘doorbraak’ te realiseren in de maatschappij. De vooroorlogse scheidslijnen tussen katholiek, protestants, liberaal en socialistisch vonden zij achterhaald. Zij wilden zich, óók in de krijgsmacht, richten op de nationale eenheid, op datgene wat Nederlanders onderling bond. De Algemene Maatschappij voor Jongeren (AMVJ), de Nederlandse onderafdeling van de internationale YMCA, kreeg hierdoor de wind in de zeilen. De YMCA beheerde voor 1942 al enkele militaire tehuizen in Indië, en bood eveneens

vrijtijdsinvulling voor de Britse troepen na 1945. De AMVJ presenteerde de tehuizen als centra voor “maatschappelijk-culturele, geestelijke en lichamelijke ontwikkeling”, die voor alle militairen ongeacht religieuze achtergrond toegankelijk waren. Legercommandant Simon Spoor waardeerde dit “allen voor allen”-principe en gaf de AMVJ opdracht om op kosten van de krijgsmacht in Indonesië tehuizen te openen. Confessioneel gebonden tehuizen, zoals de CMB-tehuizen, werden gezien als obstakels voor de nationale eenheid en kregen daarom in de eerste periode géén subsidies. Die tehuizen waren immers primair bedoeld voor de eigen religieuze groep en moesten dan ook maar door de eigen kerk betaald worden, zo was de gedachte.

Ook hoofdlegerpredikant Jacob Koningsberger, die door het CMB-bestuur was gevraagd in Indonesië als hun vertegenwoordiger op te treden, vond aansluiting bij AMVJ een beter idee dan afzonderlijke heropening van de protestants-christelijke tehuizen. Hij schreef aan het bestuur dat het getij voor christelijke tehuizen tegen was. Hij vestigde zijn hoop op de AMVJ-tehuizen die voor alle militairen aantrekkelijk waren. Was het niet beter om onnodige duplicering van het tehuizenwerk te voorkomen en samen te werken met de AMVJ?³⁸ Het CMB-bestuur was echter resoluut. Hun tehuizen mochten in geen geval worden overgedragen aan de AMVJ. “Wij wenschen daar onze eigen tehuizen, in hun eigen sfeer te handhaven, zij ‘t dan ook gemoderniseerd en aangepast aan de eischen, die tegenwoordig aan dergelijke inrichtingen dienen te worden gesteld.”³⁹ Net als de katholieken wilde de CMB dat er naast de AMVJ-tehuizen “gebouwen voor de jongens uit orthodox-Christelijke gezinnen” bleven bestaan. De sfeer van de AMVJ-tehuizen was te algemeen en bood aan orthodox-protestantse militairen te weinig gelegenheid om geestelijk tot rust te komen en het geloofsleven te sterken.⁴⁰ Overleg met AMVJ over de afstemming van het werk was voldoende.

Een onveranderd doel

Ondanks de veranderende militaire en sociale context bleef de doelstelling van de CMB-tehuizen dus hetzelfde. Hun tehuizen moesten net als de AMVJ-tehuizen goed verzorgd zijn, met “een welvoorzien leestafel en een goedkoop buffet, waar de militairen hun vrije tijd kunnen doorbrengen en zich amuseren met lectuur

³⁵ Mededelingen van de Christelijken Militairen Bond voor Oost- en West-Indië (april 1949).

³⁶ NIMH, Archief CMB, inventarisnummer 41: D.J.C. van Reenen aan J.C. Koningsberger, 8 juli 1946.

³⁷ NIMH, Archief CMB, inventarisnummer 41: L.C. van Dalen, Verslag militair clubhuis Batavia, 7 juli 1946.

³⁸ NIMH, Archief CMB, inventarisnummer 18: J.C. Koningsberger aan hoofdbestuur CMB, 12 september 1946.

³⁹ NIMH, Archief CMB, inventarisnummer 18: Hoofdbestuur CMB aan J.C. Koningsberger, 26 november 1946.

⁴⁰ Mededelingen (april 1949) 11

Het Christelijk Militair Tehuis aan de Hofmanstraat in Soerabaja, rond 1926.
NIMH, Den Haag.

en spelen". De christelijke tehuizen wilden echter méér dan dat bieden. Militairen moesten in de tehuizen, in een vreemde omgeving waar de band van kerk, gezin en christelijke traditie ontbrak, een steunpunt hebben waar in christelijke sfeer de vrije tijd kon worden doorgebracht. "Zullen onze Clubhuizen aan hun doel beantwoorden, dan moeten zij, op allerlei wijzen, direct en indirect, spreken van Jezus Christus, onze Heiland en Heer. De blijde boodschap van het Evangelie moet in onze Clubhuizen doorklinken", aldus de CMB.⁴¹

Ondanks de moeilijkheden slaagde de CMB erin om twaalf tehuizen te openen. Sommige tehuizen waren zeer succesvol; in Bandung, Semarang en Soerabaja kwamen eind 1948 gemiddeld honderd tot tweehonderd man per avond naar het tehuis. Het precieze aantal tehuizen bewoog mee met de troepenverplaatsingen van de Nederlandse krijgsmacht. Op sommige plaatsen, zoals in Yogyakarta, werden tijdelijke tehuizen geopend. Legerpredikanten hadden in de periode na 1945 een nog belangrijker rol in het tehuizenwerk dan voorheen. De gereformeerde legerpredikant Jan Bijleveld merkte bijvoorbeeld op hoe belangrijk zijn werk in de protestants-christelijke tehuizen was. Hij

hield wekelijks praatje en iedere avond een dagsluiting. Ook niet-kerkelijke militairen waren regelmatige bezoekers. "De dagsluitingen namen deze wel op de koop toe. En dat het christelijk was ook. Of zouden ze zich juist door de christelijke sfeer die in dit gezellige tehuis gevonden werd aangetrokken voelen? Wie zal het zeggen? Maar feit is: zulken komen er ook. En graag."⁴² In sommige tehuizen werd de Bijbelgezing gekoppeld aan het verkrijgen van gratis consumpties. Om te voorkomen dat militairen alleen voor de gratis chocolademelk kwamen, werd er eerst uit de Bijbel voorgelezen en was de chocolademelk alleen voor de militairen die daarbij aanwezig waren.

Het vertrek van de Nederlandse troepen in 1950 betekende het einde van de militaire tehuizen in Indonesië. Na een vergeefse poging om de tehuizen over te doen aan een comité van Indonesische kerken voor de geestelijke verzorging van Indonesische christelijke militairen, werden de tehuizen verkocht. De CMB zette zijn werk voort in andere delen van het Koninkrijk der Nederlanden door zich te richten op de reeds geopende tehuizen in Nieuw Guinea, Aruba, Suriname en Curaçao.

⁴¹ *Mededelingen* (april 1949) 15.

⁴² Utrechts Archief, Utrecht, Archief Deputaatschap voor geestelijke verzorging zee-, land- en luchtmacht van de Gereformeerde Kerken in Nederland (nummer toegang 65-1), inventarisnummer 125: J. Bijleveld, verslag over de tweede helft van 1948.

Oliebollen eten in een Katholiek Militair Tehuis, ca. 1948.
Nationaal Archief, Den Haag

Conclusie

Wat was, na bijna zestig jaar, de oogst van het tehuiswerk in Nederlands-Indië/Indonesië? De doelen die Hendrik ten Kate zich in 1891 stelde, waren in al die jaren niet wezenlijk veranderd. De protestants-christelijke militaire tehuizen bleken een bruikbaar middel in de strijd tegen onzedelijkheid en ongeloof onder koloniale militairen. Door militairen een zinvolle vrijetijdsbesteding te geven, bleven zij weg uit cafés of bordelen. Tegelijk werd in de tehuizen een christelijke boodschap verspreid en kwamen militairen in aanraking met het Evangelie. Ten Kate en de vele anderen die een rol vervulden in het tehuiswerk werden gedreven door hun geloofsovertuiging. Evangeliseren én christelijk-sociale actie dus. Tijdens de dekolonisatieoorlog vervulden de tehuizen eveneens een belangrijke rol. In zekere zin vormden zij een deel van het antwoord op de groeiende vraag naar goede welzijnsverzorging voor Nederlandse militairen. De geschiedenis van de CMB laat zien dat deze tehuizen in 1946 niet nieuw waren, maar konden voortbouwen op een lange traditie. De omstandigheden waren heel anders, maar het doel bleef om "goede en gezonde ontspanning" aan te bie-

den aan de militairen, "om te voorkomen dat deze zijn toevlucht zoekt tot gelegenheden en huizen van twijfelachtige reputatie."⁴³

In hoeverre de tehuizen ook daadwerkelijk resultaat hebben geboekt, is achteraf nauwelijks te beoordelen. Vast staat dat de huisvaders-evangelisten niet altijd optimistisch waren over het resultaat op hun werk. Zij koesterden niet de illusie het koloniale leger te kunnen bekeren. In 1911 schreef een van hen dat het bezoek aan het tehuis soms veel te wensen overliet. "Maar toch kan met waarheid gezegd worden, dat er veel zegen van is uitgegaan en dat het voor menigeen een ruggesteun was in den zwaren strijd, dien onze Indische soldaten vooral in zedelijk opzicht hebben te doorworstelen."⁴⁴ Ook vanuit de militaire top was waardering voor de tehuizen, niet in het minst omdat de tehuizen een bijdrage leverden aan de koloniale militaire inspanningen en het moreel van de militairen. Dat was precies wat Jo Van Heutsz waardeerde toen hij in 1911 schreef dat de tehuizen een goede geest aanwakkerden, een geest van "echte christelijke verdraagzaamheid, van liefde voor en gehechtheid aan Koningin en Vaderland, van eerbied voor en vertrouwen in de chefs, van ware militaire ondergeschiktheid."⁴⁵

⁴³ Hans Post, *Bandjir over Noord-Sumatra* (Medan 1948) 74-75.

⁴⁴ *Na twintig jaren*, 64.

⁴⁵ *Na twintig jaren*, 12-13.